

جغرافیا و روابط انسانی، زمستان ۱۴۰۳، دوره ۷، شماره ۳، صص ۷۵۱-۷۳۶

تأثیرات حاشیه‌نشینی و پیامدهای آن بر ابعاد اقتصادی؛ اجتماعی-فرهنگی و

کالبدی-خدماتی (مورد مطالعه: شهر شیروان)

رمضانعلی نادری مایوان^۱، زهرا نوروزی*^۲، آزاده رضائی نسب^۳، محمد حسین نادری^۴

۱. استادیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه کوثر بجنورد، بجنورد، ایران.

۲. دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه آزاد، شیروان، ایران. (نویسنده مسئول)
(Zahra.nowruzi73@gmail.com)

۳. دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه آزاد، شیروان، ایران.

۴. دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه آزاد، شیروان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۴

چکیده:

حاشیه‌نشینی شهری در اثر گسترش نا به سامان و بی‌رویه شهرها با روندی سریع و بی‌برنامه به وجود می‌آید. این موضوع یکی از مشکلات شهرنشینی جهان سوم در دوران معاصر است. هدف از این پژوهش بررسی تأثیرات حاشیه‌نشینی و پیامدهای آن بر ابعاد اقتصادی؛ اجتماعی-فرهنگی و کالبدی-خدماتی در شهر شیروان است. پژوهش حاضر بر حسب نوع داده‌های مورد استفاده، کمی؛ بر اساس نتیجه، پژوهشی توسعه‌ای و بر اساس مدت زمان گردآوری داده‌ها، مقطعی محسوب می‌شود. جامعه آماری پژوهش، جمعیت حاشیه‌نشین شهر شیروان در چهار منطقه مختلف بوده است که از این میان ۲۵۰ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شده‌اند. روش نمونه‌گیری، خوشه‌ای چندمرحله‌ای و ابزار تحقیق نیز پرسشنامه محقق ساخته بوده است. تجزیه و تحلیل داده‌های این مطالعه در دو سطح آمار توصیفی و آمار استنباطی صورت گرفته است، بدین صورت که از آزمون‌های تی تک نمونه‌ای در نرم‌افزار SPSS استفاده شده است. نتایج از دید ساکنان شهر شیروان نشان داد که، میزان حاشیه‌نشینی بر بعد اجتماعی-فرهنگی با میانگین ۳.۶ و بعد اقتصادی با میانگین ۳.۴۸ بالاترین تأثیر و سپس بر بعد کالبدی-خدماتی با میانگین ۲.۹۸ کمترین تأثیر را داشته است.

کلید واژگان: حاشیه‌نشینی، ابعاد اقتصادی، ابعاد اجتماعی-فرهنگی، ابعاد کالبدی-خدماتی، شهروندان، شیروان

مقدمه

مسائل اجتماعی علیرغم ظاهر ساده و سهل، در توصیف و تبیین از غموض و پیچیدگی برخوردار بوده و همه افراد به‌آسانی نمیتوانند تحلیل درست و جامعی از آن داشته باشند. در هم تنیدگی و اختفاء معانی در پس مسائل و پدیده‌های اجتماعی، تحلیل‌گر اجتماعی را به تأمل و تعمیق همه‌جانبه معنا و تبیین کاملی از عوامل آن فرامی‌خواند (آجاجانی و عوض پور کشکولی، ۱۴۰۰: ۲۰۷).

لذا حاشیه‌نشینی پدیده‌ای است اجتماعی و به عنوان معضل اجتماعی مورد توجه جامعه‌شناسان شهری و سایر علوم مربوط به شهرسازی قرار گرفته است. معضل حاشیه‌نشینی یا سکونتگاه‌های غیررسمی در بخش عظیمی از کشورهای جهان، به ویژه در کلان‌شهرهای قاره‌های آسیا، آفریقا و آمریکای جنوبی، گریبانگیر مدیریت شهری می‌باشد. طبق آمارهای موجود، قریب بیست تا سی درصد ساکنین کلانشهرها در سکونتگاه‌های ناهنجار زندگی کرده و دست به گریبان معضلات خاص محلات فوق می‌باشند. حاشیه‌نشینی مترادف با آسیب‌ها و انحرافات اجتماعی است. اگرچه حاشیه‌نشینان آسیب‌زا و منحرف نیستند ولی شرایط و موقعیت جغرافیایی ایجاد می‌کند تا برای منحرفان، منطقه اخلاقی و فرهنگی خاصی ایجاد شود. زندگی حاشیه‌نشینی و کنش متقابل اعضای آنها با یکدیگر عامل به وجود آورنده فرهنگ خاصی است که با فرهنگ متداول حاکم بر جامعه تفاوت دارد. خرده فرهنگ زاغه‌ای از افرادی تشکیل یافته که کم و بیش مشکلات مشابهی دارند و ارتباطات آنها با یکدیگر، ارزش‌ها و گرایش‌های جدیدی را پدید می‌آورد. بنابراین بسیاری از رفتارهایی که در فرهنگ حاکم جامعه، ناهنجار و یا انحرافی تلقی می‌شوند، در این مکان‌ها عادی هستند (کریمی، ۱۴۰۲: ۲۹۰).

بیان مسئله

شهرها به واسطه رشد روزافزون جمعیت تحولات و دگرگونی‌های بسیاری را از سر گذرانده‌اند. افزایش جمعیت به همراه نسبت روزافزون شهرنشینی و تداوم این رشد، پیامدهای زیان‌بار و مشکلاتی را برای شهرها دارد (رستمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۰۸). امروزه یکی از مهمترین چالش‌های پیش روی مدیران شهری، حاشیه‌نشینی است که در بسیاری از نقاط دنیا شاهد آن هستیم (طاهر طلوع دل و همکاران، ۱۴۰۰: ۷۸).

حاشیه‌نشینی پدیده‌ای شهری و خاص دوران مدرن است که با انقلاب صنعتی شکل گرفت. به موجب انقلاب صنعتی، جمعیت ساکن مناطق روستایی در جستجوی کار، به شهرها مهاجرت کردند و حاصل آن رشد شهرنشینی بود. این روند مهاجرت درونی که در بسیاری

کشورها به صورت گسترده، فاقد برنامه‌ریزی دقیق و یا با برنامه‌ریزی‌های سست و کوتاه مدت همراه بود(از^۱ و همکاران، ۲۰۱۷)، باعث شد گروه‌های زیاد از مهاجرین به دلیل عدم توانایی در پرداخت هزینه مسکن، به دنبال مکان‌های خالی برای زندگی باشند(پاندی^۲، ۲۰۲۰). بنابراین به تدریج پهنه‌های وسیع فقیرنشین در حاشیه شهرهای بزرگ شکل گرفت و حاشیه‌نشینی ظهور یافت. مرکز اسکان سازمان ملل متحد در سال ۲۰۱۴ م. گزارش داد حدود ۱ میلیارد نفر از مردم جهان در محله‌های فقیرنشین زندگی می‌کنند که این میزان با توجه به رشد شهرنشینی تا سال ۲۰۳۰ م. به رقمی دوبرابری خواهد رسید (سازمان ملل متحد، ۲۰۱۴؛ محمدی و همکاران، ۲۰۲۰: ۱۴۰).

در کشورهای در حال توسعه، که صنعت نه محصول توسعه درون‌زا، بلکه وارداتی بوده است، حاشیه‌نشینی از همان آغاز به اطراف شهرها هدایت شد و مهاجران وارد شده از روستاها و شهرهای کوچک به دلایل مختلف مانند جاذبه‌های شهرهای بزرگ مانند درآمد بهتر، پیدا کردن شغل مناسب و غیره و دافعه‌های زادگاه خود مانند بیکاری، عدم امکانات رفاهی و بهداشتی و غیره به سوی شهرها که از لحاظ امکانات و جاذبه‌ها بهتر از روستاها بودند، هجوم آورده و به دلیل نداشتن پول کافی و شغل مناسب مجبور به سکونت در مناطق حاشیه‌ای شدند و به ساخت و ساز مسکن نامناسب مبادرت نمودند. به طوری که با رشد حاشیه‌نشینی و افزایش حلی آبادها و مسکن نامناسب بسیاری از آسیب‌های اجتماعی برای ساکنان این مناطق و حتی ساکنان مراکز شهر پدید آمد(هادی و هادی، ۱۳۹۷: ۶۳۳).

در کشور ایران مهاجرت و شهرنشینی که از سال ۱۳۲۰ آغاز شد، موجب پیدایش حاشیه‌نشینی شد(کریم‌زاده و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۶). آمارهای گوناگون رشد ۱۷٪ حاشیه‌نشینان را از سال ۱۳۶۱ گزارش داده‌اند و جمعیت این گروه را ۱۰ تا ۱۸ میلیون نفر اعلام کرده‌اند(فولادیان و رضایی بحرآبادی، ۱۳۹۸: ۸۲).

حاشیه‌نشینی و گسترش آن در دهه گذشته آسیب‌های بسیار جدی به بافت‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بسیاری از شهرها وارد کرده است. امروزه بسیاری از شهرهای کشورهای در حال توسعه با مسایل و مشکلات مشابهی چون رشد شتابان جمعیت معضل اشتغال و گسترش بخش غیررسمی و محله‌های فقیرنشین و

¹ Ezeh

² Panday

ناپایداری شهری در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و محیطی و... مواجه‌اند که این مسائل تأثیر عوامل محلی، منطقه‌ای و ملی قالب‌های متفاوتی به خود گرفته‌اند (اسلامی راد و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۰؛ طاهر طلوع دل و همکاران، ۱۴۰۰: ۷۸).

اغلب کسانی که در حاشیه شهرهای کشور زندگی می‌کنند با اشتغال ناقص و بیکاری حاد و انتظارات جدید و امکانات محدود مواجه هستند. اغلب آن‌ها در مقایسه خود با سایر شهروندان، احساس محرومیت نسبی می‌کنند چون دستیابی به خواسته‌های نوظهور خود را با داشته‌هایشان به روش مشروع و قانونی غیرممکن می‌دانند، مستعد هنجارشکنی و گرایش به سوی جرم و تبهکاری هستند. از سوی دیگر حاشیه نشینی به سبب ایجاد فقر و گسترش آن و نیز به مخاطره انداختن محیط زیست و تحمیل هزینه‌های سنگین برای حل مشکلات، تهدیدی جدی برای پایداری و انسجام جامعه شهری تلقی شده به گونه‌ای که نیاز جدی به اتخاذ تدابیر ویژه‌ای برای ساماندهی وضعیت کنونی و جلوگیری از گسترش آن در آینده بایستی در دستور کار مدیران و دولتمردان قرار بگیرد (ایزدی و یعقوبی، ۱۳۹۹: ۳۴).

شهر شیروان به‌عنوان دومین مرکز سیاسی - اداری و خدماتی استان خراسان شمالی، طی دهه‌های اخیر با رشد جمعیت قابل توجهی مواجه شده است به گونه‌ای که به تدریج در پاسخگویی به نیازها و خواسته‌های شهروندان به‌ویژه در خصوص تأمین مسکن و خدمات موردنیاز آنها، با مشکلاتی مواجه شده است. این الگوی سکونت (اسکان غیررسمی) بخش عظیمی از ساکنان بی‌بضاعت شهری را در خود جای داده و حجم زیادی از پیامدها و مشکلات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی را با خود به همراه داشته است و ساکنین این محلات از نظر دسترسی به خدمات اساسی با مشکل مواجهند، که انتظار می‌رود در صورت عدم برنامه‌ریزی منسجم و یکپارچه شهری، در سال‌های آینده این مسائل و مشکلات نمود بیشتری پیدا نمایند. با این وجود در حال حاضر در حاشیه این شهر شاهد شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی هستیم که به سرعت در حال رشد هستند. یکی از مهمترین اقدامات کاربردی برای پیشگیری از رشد فزاینده این نوع از سکونتگاه‌ها در شهر شیروان، شناسایی و اولویت‌بندی مهمترین عواملی است که در شکل‌گیری اسکان غیررسمی موثر هستند و پیامدهای حاصل از آن. چراکه این عوامل می‌توانند متناسب با شرایط هر فضای شهری، از شدت و تنوع متفاوتی برخوردار باشند. از این‌رو سؤال اساسی که محققان در پژوهش حاضر به دنبال پاسخگویی به سوالات زیر هستند

۱-حاشیه نشینی به چه میزان بر بعد اقتصادی زندگی شهر شیروان تاثیر داشته است؟

۲-حاشیه نشینی به چه میزان بر بعد اجتماعی-فرهنگی شهر شیروان تاثیر داشته است؟

۳-حاشیه نشینی به چه میزان بر بعد کالبدی-خدماتی شهر شیروان تاثیر داشته است؟

پیشینه پژوهش

در خصوص عوامل موثر بر شکل‌گیری حاشیه نشینی و پیامدهای آن مطالعات متعددی انجام گرفته است که در ادامه به نتایج چند مطالعه مهم اشاره می‌شود.

جدول ۱- نتایج مختصر مطالعات داخلی مرتبط با موضوع تحقیق

افراد	عنوان	زمان	نتایج تحقیق
کریمی	واکاوی سیاست تقنینی ایران در خصوص حاشیه نشینی	۱۴۰۲	در جهت مبارزه با پدیده حاشیه‌نشینی سیاست سنجیده و مناسبی صورت نگرفته و وجود ندارد.
محمدی و همکاران	بررسی ادراک ساکنین متن شهر از حاشیه‌نشینی؛ استراتژی‌های مواجهه ساکنین مناطق برخوردار شهر مشهد با حاشیه‌نشینی	۱۴۰۲	برساخت داغ‌ننگ حاشیه‌نشینی و ادراک آن مبنایی برای کنش با حاشیه‌نشینیان می‌شود که براساس آن دو دسته استراتژی‌های «سازش اجتماعی» که به منزله پذیرش حاشیه‌نشینیان و تمایل به ارتباط با آن و «عدم سازش اجتماعی» به منزله عدم پذیرش و تمایل به مرزبندی با آنان دارد، در تعامل با حاشیه‌نشینیان به‌کار گرفته می‌شود.
ایمان پور و همکاران	شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی مؤثر بر اسکان غیررسمی در شهر بجنورد	۱۴۰۱	تمامی ۲۶ عامل اصلی بر اسکان غیررسمی بجنورد تأثیرگذار است اما از میان آن‌ها در مجموع ۷ عامل، رشد جمعیت، تداوم مهاجرت به شهرها، دسترسی به مراکز مهم، وجود مزیت‌های محله برای مهاجرین کم‌درآمد از قبیل ارزان بودن زمین، وجود جاده اصلی، بیکاری، ضعف مدیریت شهری به‌عنوان پیشران‌های کلیدی تأثیرگذار بر اسکان غیررسمی بجنورد مطرح می‌باشند.
آقاجانی و عوض کشکولی	جامع‌نگری در تبیین عوامل و راه‌حل‌ها در مسئله حاشیه‌نشینی	۱۴۰۰	عناصر اصلی هویت حاشیه‌نشینی دارای ابعاد مختلف فرهنگی، اقتصادی، امنیتی و بهداشتی است و عوامل ایجاد آن‌هم در سه حوزه فرهنگی، اقتصادی و امنیتی
شاطریان و همکاران	مدل یابی و تأثیر ابعاد اجتماعی حاشیه نشینی بر وقوع جرم (مطالعه موردی: مناطق حاشیه‌نشینی شهر کاشان)	۱۳۹۹	نتایج حاصل از آزمون T نشانگر معنی‌دار بودن اثرات اجتماعی، با وقوع جرم در منطقه حاشیه‌نشینی می‌باشد.

<p>عوامل اقتصادی مانند فقر و درآمد کم، خشکسالی، رکود کشاورزی، بیکاری، قیمت کم زمین در مناطق حاشیه، تورم، روند افزایشی هزینه‌های زندگی، هزینه کم ساخت-وساز و عوامل اجتماعی و فرهنگی مانند مهاجرت، رشد سریع جمعیت و جذابیت مذهبی شهر مشهد، مهارت شغلی و تخصص پایین، سطح تحصیلات و آگاهی پایین، مهمترین عوامل شکل‌گیری اسکان غیررسمی در محدوده مطالعاتی هستند</p>	۱۳۹۸	<p>تحلیل تأثیر عوامل اقتصادی - اجتماعی بر شکل‌گیری و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی کلانشهر مشهد</p>	<p>قربانی و همکاران</p>
<p>تمامی اهالی ساکن در کوی زینیه از مهاجرین روستایی بوده‌اند که به امید کسب درآمد و شغل به تهران نقل مکان نموده و اغلب مهاجران با یکدیگر پیوند قومی - قبیله‌ای داشته‌اند. اصلاح ساختارهای اقتصادی - اجتماعی مهمترین راهکار اشاره شده در این پژوهش در جهت پایدارسازی محله زینیه بوده است.</p>	۱۳۹۷	<p>بررسی علل شکل‌گیری اسکان غیررسمی در محله کوی زینیه شهر پاکدشت</p>	<p>حاتمی نژاد و همکاران</p>

جدول ۲- نتایج مختصر مطالعات خارجی مرتبط با موضوع تحقیق

نتایج تحقیق	زمان	عنوان	افراد
<p>نتایج این پژوهش نشان داد اختلاف درآمد؛ افزایش قیمت اجاره زمین شهری و پرداخت غرامت ناچیز در جریان سلب مالکیت از اراضی به کشاورزان، از عوامل اصلی اقتصادی برای رشد سکونتگاه‌های غیررسمی هستند.</p>	۲۰۲۰	<p>محرک‌های جمعیتی و اقتصادی - اجتماعی سکونتگاه‌های غیررسمی منطقه ولدیا در کشور اتیوپی</p>	<p>بای^۳ و همکاران</p>
<p>نتایج نشان داد تغییرات اقلیمی، خشکسالی و فقر از علل اصلی پیدایش این پدیده هستند.</p>	۲۰۲۰	<p>علل پیدایش سکونتگاه‌های غیررسمی در اتیوپی و آفریقای جنوبی</p>	<p>ملور و نل</p>
<p>نتایج نشان داد دسترسی و رشد جمعیت مهمترین عوامل اثرگذار بر شکلدهی و روند توسعه فیزیکی این فضای سکونتی بوده‌اند.</p>	۲۰۱۸	<p>رشد سکونتگاه‌های حاشیه شهر سمارنگ در کشور اندونزی</p>	<p>پیگواتی^۴ و همکاران</p>
<p>یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مناطق حاشیه فرصت‌های متعددی را برای فعالیت مجرمان از جمله خرید و فروش مواد مخدر، سرقت، اعمال خرابکارانه و متجاوزانه در اختیار مجرمان قرار می‌دهد. ایشان در پژوهش خود نشان داده است: فعالیت‌های بزهکارانه در مناطق حاشیه- نشین از سنین کودکی به عنوان بخشی از بازی‌ها شروع می‌شوند.</p>	۲۰۱۷	<p>رابطه‌ی جرم شهری و مناطق حاشیه‌نشین را بررسی کرده و جرایم شهری را تحت تأثیر فضای مناطق خاص شهری (مناطق حاشیه‌نشین)</p>	<p>کلیفورد شاو^۵</p>

³ Baye

⁴ Pigawati

⁵ Clifford, Shaw

عوامل اقتصادی مهم‌ترین عوامل ایجاد اسکان غیررسمی و تحکیم زندگی روستاییان، مهم‌ترین راهکار در کاهش پدیده اسکان غیررسمی و ناامنی شهری از پدیده اسکان غیررسمی و حاشیه‌نشینی است.	۲۰۱۶	سکونتگاه‌های غیررسمی: تصویر روستایی در مناطق شهری	پینو و هارمیزبیل ^۶
---	------	---	-------------------------------

با عنایت به تحقیقات مذکور می‌توان گفت که هر کدام از تحقیقات انجام شده بنا بر موقعیت جغرافیایی مناطق مورد مطالعه، دلایل خاصی را برای حاشیه‌نشینی معرفی کرده‌اند که از مهم‌ترین آنها عامل اقتصادی می‌باشد که در تمامی پژوهش‌ها به آن اشاره گردیده است. در این پژوهش نیز سعی گردیده است با استفاده از تلفیق روش‌های کمی ضمن شناسایی پیامدهای مؤثر بر حاشیه‌نشینی در مناطق مورد مطالعه بر حسب نظر متخصصین و کارشناسان؛ براساس نظر شهروندان ساکن این عوامل رتبه‌بندی و بر اساس آن پیشنهاداتی ارائه گردد.

مبانی نظری پژوهش

حاشیه‌نشینی

سکونتگاه‌های غیررسمی اغلب با تصرف زمین غیر و بدون اخذ مجوزهای قانونی ایجاد می‌شود. الگوی واحدی برای چگونگی شکل‌گیری این اجتماعات نمی‌توان ارائه داد، معمولاً به شکل «تهاجم سازمان‌یافته»، «تصرف خزنده» و «باز تقسیم زمین فاقد مجوز» شکل می‌گیرد (کمانرودی کجوری، ۱۳۹۸: ۱). زندگی حاشیه‌ای و مشغول شدن به شغل‌های حاشیه‌ای، باعث ایجاد سرنوشتی حاشیه‌ای می‌گردد (خانباشی، ۱۳۹۰). سکونتگاه‌های غیر رسمی نماد کالبدی فقر در میان فضاها شهری است (نصیری، ۱۳۹۳: ۱۵۳-۱۶۸). شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی پدیده‌ای است که در نتیجه‌ی جریان شهرنشینی شتابان دهه‌های اخیر و به دنبال مهاجرت لجام گسیخته‌ی روستایی در بیشتر کشورهای جهان، به ویژه کشورهای جهان سوم پدیدار گشته است (حیدری، ۱۳۹۴: ۱۲). سکونتگاه‌های غیررسمی به مثابه‌ی یکی از پیامدها و ویژگی‌های بارز شهرنشینی معاصر در کشورهای در حال توسعه و از جمله ایران بوده‌اند (سجادی و واحدی یگانه، ۱۳۹۷: ۷۵-۹۴).

⁶ Pino & Hormazábal

مخاطرات اجتماعی و انسانی در حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی

حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی پدیده‌های است که به دنبال تحولات ساختاری و بروز مسائل و مشکلات اقتصادی-اجتماعی، مانند جریان سریع شهرنشینی و مهاجرت‌های لجام گسیخته در بیشتر کشورهای جهان، به ویژه کشورهای جهان سوم پدیدار شده است. با توجه به حجم و روند رو به افزایش این گونه سکونتگاهها، رهیافت‌های مختلفی برای حل مسئله حاشیه‌نشینی ارائه شده است. یکی از این رهیافت‌ها توانمندسازی، پذیرفتن حقوق شهروندی این ساکنان و حرکت به سوی مشارکت مردمی است (کیانی سلمی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۹۲-۱۶۱).

حاشیه‌نشینی به معنای اعم شامل تمام کسانی است که در محدوده اقتصادی شهر ساکن هستند، ولی جذب اقتصاد شهری نشده‌اند و شکلی از نحوه زیست را سامان داده‌اند که نه شهرنشین‌اند و نه روستانشین، در واقع یک قطب جدید و نوظهوری را ایجاد کرده‌اند. از خدمات، امکانات، تسهیلات رفاهی و زیربنایی محروم مانده‌اند و به لحاظ اینکه خصوصیات و سبک زندگی آنها چالش‌برانگیز است (نظریان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۱۵).

در تحلیل پویای اجتماعی جامعه شهری ایران طی دهه‌های اخیر، بررسی نقش مهاجرت در زمینه‌سازی برای پیدایش ناپایداری - اجتماعی اهمیت فراوانی دارد. مهاجرت روستا- شهری در کشور، همواره با آسیب‌هایی در شهرها همراه بوده که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

(۱) آلودگی‌های حاشیه‌نشینی در شهرها (اسکان غیررسمی)؛

(۲) ایجاد ناهمگونی در بافت اجتماعی و فرهنگی جامعه شهری هم‌زمان با روستایی شدن شهرها.

سکونتگاههای غیررسمی، سکونتگاههای خودرو و خودانگیخته با حداقل و ناچیزترین امکانات هستند که با وضعیتی اسفبار در گوشه و کنار شهرها شکل گرفته‌اند و به روند گسترش روزافزون خود ادامه می‌دهند. قطعاً یکی از وجوه بارز این وضعیت اسفبار، کالبد نامناسب و فقر اجتماعی و اقتصادی ساکنان این سکونتگاهها است. لذا تعدیل وضعیت نامناسب و توانمندسازی این مناطق، آگاهی از وضعیت گذشته و حال این سکونتگاهها یکی از ضروریات است (عقبایی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۸۶).

ویژگی‌های حاشیه‌نشینان در کشورمان که به ناپایداری اجتماعی هرچه بیشتر شهرها دامن زده است عبارتند از:

(۱) مسکن‌سازی شتاب زده، توسط استفاده کنندگان به سبب نداشتن پروانه ساخت و محیطی با کیفیت پایین زندگی و کمبود شدید خدمات و زیربنای شهری (وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۲).

۲) پیوستگی عملکردی و گسست اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کالبدی با شهر اصلی؛

۳) منشأ فرهنگی روستایی با سطح سواد و آموزش پایین و بیکاری، بدکاری و ناکاری؛

۴) ترکیب جمعی تی جوان با ضریب آسیب‌پذیری بالا و بعد خانوار، تراکم در واحد مسکونی و رشد فراوان جمعیت؛

۵) فقر مادی و فرهنگی و در نتیجه گوشه‌گیری و انزوا.

۶) از مهم‌ترین پیامدهای حاشیه‌نشینی در شهرهای کشور جدایی‌گزینی اجتماعی است که در این حالت حاشیه‌نشینان درمحل‌هایی به‌طور خودجوش (متناسب با اشتراکات) ساکن و الگوی دینامیک ناموزونی را بر توسعه شهرها و اشغال زمین تحمیل کرده‌اند. از جمله شهرهایی که به تأثیر از رشد برونزای جمعیت گرفتار الگوی توسعه فیزیکی ناخواسته‌اند، می‌توان به شهرهای تهران، اهواز، مشهد و تبریز اشاره کرد (محمدی دهچشمه، ۱۳۹۱).

محدوده مورد مطالعه

شهرستان شیروان در شمال شرقی استان خراسان شمالی قرار گرفته که از شمال به کشور ترکمنستان، از جنوب با شهرستان اسفراین، از شرق با شهر فاروج و از مغرب با شهرستان بجنورد محدود می‌شود (سالنامه آمار استان خراسان شمالی، ۱۳۸۷: ۳۵). که دومین شهر بزرگ استان خراسان شمالی محسوب می‌شود. دارای قدمت ۷۰۰۰ ساله می‌باشد. محلات بیست متری، زمین‌های کشوری، فلسطین و سه یک آب واقع در منطقه (A) میباشند که وسعتی در حدود ۷/۱۹۰ هکتار و جمعیت ۱۴۷۷۶ نفر دارد طبق نقشه (۱) و جدول (۱) موقعیت قرارگیری محلات حاشیه نشین مورد نظر در منطقه A نشان داده شده است که به شرح ذیل می‌باشد: محله بیست متری در منطقه A، ناحیه B و محله ۳ B و ۴ B قرار دارد. محله سه یک آب در منطقه A و ناحیه A و محله ۶ A قرار دارد. محله کهنه شهر (زمین‌های کشوری) در منطقه A و ناحیه B و محله ۱ B قرار دارد. محله فلسطین در منطقه A، ناحیه A و محله ۷ A قرار دارد.

شکل (۱): موقعیت جغرافیایی محلات حاشیه نشین مورد مطالعه در شهر شیروان

جدول ۳. جمعیت و موقعیت محلات حاشیه نشین مورد مطالعه در شهر شیروان

نام محله حاشیه نشین	جمعیت	پرسشنامه	موقعیت جغرافیایی سکونتگاه در شهر (جهات جغرافیایی)
زمین های کشاورزی	۳۱۸۱	۵۵	جنوب غرب
سه یک آب	۳۷۵۵	۶۵	شمال شرق
۲۰ متری هاشمی	۶۲۹۶	۱۰۵	جنوب شرق
فلسطین	۱۵۴۴	۲۵	شمال شرق
جمع کل	۱۴۷۷۶	۲۵۰	

(ماخذ: یافته های تحقیق ۱۴۰۳)

روش پژوهش

پژوهش حاضر بر حسب نوع داده های مورد استفاده، کمی؛ بر اساس نتیجه، پژوهشی توسعه ای و بر اساس مدت زمان گردآوری داده ها، مقطعی محسوب می شود. جامعه آماری پژوهش، جمعیت حاشیه نشین شهر شیروان در چهار منطقه مختلف بوده است که از این میان ۲۵۰ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شده اند. روش نمونه گیری، خوشه ای چندمرحله ای و ابزار تحقیق نیز پرسشنامه محقق ساخته بوده است. حصول درک کامل

از مسائل حاشیه شهر شیروان، مستلزم گفتگوی نظامند با ساکنین آن و تحلیل آنهاست. در همین راستا در این پژوهش با انجام یک پژوهش میدانی علل و پیامدهای حاشیه نشینی در شهر شیروان را مورد بررسی قرار داده است. نتایج این پژوهش از آنجا که مبتنی بر نمونه‌گیری و گفتگو با حدود ۲۵۰ نفر از ساکنین حاشیه شهر شیروان، بر پایه استدلال‌های آماری بوده است، قابل تعمیم به تمام ساکنین حاشیه است. به منظور سنجش پایایی پرسشنامه ی تحقیق مناسب ترین روش با توجه به استفاده از طیف ۵ درجه ای لیکرت روش آلفای کرونباخ می باشد. انتخاب شده است. این روش با استفاده از رایانه و نرم افزار SPSS صورت گرفت که نتایج آن در جدول زیر آمده است.

تجزیه و تحلیل داده‌های این مطالعه در دو سطح آمار توصیفی و آمار استنباطی صورت گرفته است. در سطح آمار توصیفی با استفاده از شاخص‌های آماری نظیر فراوانی، درصد، میانگین به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شد و در سطح استنباطی متناسب با سطح سنجش داده‌ها و مفروضات آزمونا استفاده گردید. ابزار تجزیه و تحلیل، رایانه و نرم‌افزار SPSS است که با استفاده از جداول و نمودارها و آزمونهای آماری موجود در آن اطلاعات خام پردازش گردید. همچنین از نرم افزارهای جانبی word و Excel جهت تایپ و ترسیم نمودارها استفاده گردید.

جدول ۴. پایایی شاخص‌ها و متغیرهای به کار رفته در تحقیق

ردیف	ابعاد مورد مطالعه	آلفای کرونباخ	تعداد متغیرها
۱	ویژگی های فردی	-	۴
۲	اقتصادی	۰.۷۱۱	۱۱
۳	اجتماعی-فرهنگی	۰.۷۵۴	۲۱
۴	کالبدی-خدماتی	۰.۷۲۹	۱۰

(ماخذ: محاسبات آماری توسط نگارندگان ۱۴۰۳)

یافته ها

در پژوهش حاضر با استفاده از تکنیک آماری آزمون t تک نمونه ای به تحلیل داده ها پرداخته شده است پرسش اصلی در این مطالعه بررسی اثرات حاشیه نشینی بر ابعاد اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی و کالبدی- خدماتی شهرستان شیروان است که در ۳ بعد اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی؛ کالبدی-خدماتی مورد آزمون قرار گرفته است.

فرضیه اول: حاشیه نشینی بر شاخص های اقتصادی منطقه مورد مطالعه تاثیر زیادی داشته است.

جدول ۵. نتایج میانگین متغیرهای شاخص اقتصادی جامعه مورد مطالعه

متغیرها	میانگین
بیکاری	۴.۱۷
درآمد پایین	۳.۷۴
ترجیح دادن مشاغل با دستمزد پایین به کشاورزی	۳.۴۴
ارزان بودن قیمت اراضی در حاشیه شهر	۳.۰۸
عدم تخصص	۳.۲۶
تجاری شدن کشاورزی	۳.۱۴
نبود فرصت شغلی در محل سکونت	۳.۵۶
کاهش تولید بهره وری و صادرات در مبداء	۳.۳۹
تقاضای نیروی کار به دلیل صنعتی شدن	۳.۱۰
فقر عمومی در محل سکونت	۳.۸۹
اشتغال در مشاغل غیر رسمی و اغلب کارگری	۳.۵۸

طبق میانگین متغیرهای شاخص اقتصادی، بیکاری، فقر عمومی در محل سکونت، درآمد پایین، اشتغال در مشاغل غیر رسمی و اغلب کارگری، نبود فرصت شغلی در محل سکونت، ترجیح دادن مشاغل با دستمزد پایین به کشاورزی بیشترین تاثیر را در منطقه مورد مطالعه داشته است. حاشیه نشینی بر سایر متغیرهای شاخص اقتصادی تاثیر متوسطی داشته است.

فرضیه دوم: حاشیه نشینی بر شاخص های اجتماعی-فرهنگی منطقه مورد مطالعه تاثیر زیادی داشته است.

جدول ۶. نتایج میانگین متغیرهای شاخص اجتماعی-فرهنگی جامعه مورد مطالعه

متغیرها	میانگین
تحصیلات پایین	۳.۸۳
مهاجرت های تبعی و فامیلی	۳.۲۱
محدودیت های اجتماعی در مبداء	۳.۲۶
ندانش آینده و نبود فرصتها	۳.۶۰
عدم رضایت از محل سکونت و فقدان تطابق نیازها و امکانات مبداء	۳.۷۴
رهایی از نداشتن منزلت اجتماعی و جستجوی نقش های جدیدتر	۳.۱۹
تجربه موفقیت آمیز از مهاجرت	۲.۵۶

۳.۳۳	مهاجرت از روی اجبار و ناچاری به دلیل بسته شدن تمام راه های زندگی در محل سکونت
۳.۳۶	ارائه تصویر نادرست از مشاغل سنتی
۳.۱۴	تصور زندگی آرمانی در مقصد
۳.۰۶	افزایش انتظارات
۴	افزایش درصد ترک تحصیل بین دانش آموزان و دانشجویان به دلیل فقر اقتصادی و فرهنگی
۳.۹۹	پایین بودن سطح سواد ساکنان مناطق حاشیه نشین
۳.۳۴	پایین بودن احساس تعلق مکانی
۴.۱۰	بالا بودن تنشهای اجتماعی در مناطق حاشیه نشین
۴.۰۲	فقدان مراکز فرهنگی- تفریحی و غیره در این مناطق
۳.۹۷	پایین بودن سن ازدواج دختران در این مناطق
۴.۴۵	بالا بودن میزان اعتیاد و توزیع مواد مخدر در این مناطق
۴.۱۴	بالا بودن میزان جرم و جنایت در این مناطق
۳.۳۶	تطابق نیازها و امکانات در مبدا

طبق میانگین متغیرهای شاخص اجتماعی- فرهنگی، بالا بودن میزان اعتیاد و توزیع مواد مخدر در این مناطق، بالا بودن میزان جرم و جنایت در این مناطق، بالا بودن تنشهای اجتماعی در مناطق حاشیه نشین، فقدان مراکز فرهنگی- تفریحی و غیره در این مناطق، افزایش درصد ترک تحصیل بین دانش آموزان و دانشجویان به دلیل فقر اقتصادی و فرهنگی بیشترین تاثیر را در منطقه مورد مطالعه داشته است. حاشیه نشینی بر سایر متغیرهای شاخص اجتماعی- فرهنگی تاثیر زیادی نداشته است.

فرضیه سوم: حاشیه نشینی بر شاخص های کالبدی- خدماتی منطقه مورد مطالعه تاثیر زیادی داشته است.

جدول ۷. نتایج میانگین متغیرهای شاخص کالبدی- خدماتی جامعه مورد مطالعه

میانگین	متغیرها
۳.۰۸	کیفیت پایین معابر در مبدا
۲.۹۱	نبود تأسیسات زیر ساختمانی مناسب (برق) در مبدا
۲.۸۵	کمبود تأسیسات بهداشتی در مبدا
۳.۱۰	عدم ضرورت بکارگیری مصالح مناسب در مناطق حاشیه نشین
۳.۰۶	بروز حوادث طبیعی مستمر چون سیل و خشکسالی ها
۲.۹۵	عدم دسترسی به واحدهای اداری و تجاری در مبدا
۲.۹۵	کمبود مراکز دانشگاهی و کمبود مقاطع تحصیلی آموزش و پرورش در مبدا
۳.۰۸	نبود امکانات فراغتی در مبدا
۳.۰۸	نبود خدمات ابرسانی مناسب برای کشاورزی در محل سکونت
۲.۷۹	کمبود مراکز درمانی بهداشتی

طبق میانگین متغیرهای شاخص کالبدی-خدماتی، عدم ضرورت بکارگیری مصالح مناسب در مناطق حاشیه نشین، کیفیت پایین معابر در مبدأ، نبود امکانات فراغتی در مبدأ، نبود خدمات ابرسانی مناسب برای کشاورزی در محل سکونت، بروز حوادث طبیعی مستمر چون سیل و خشکسالی ها بیشترین تاثیر را در منطقه مورد مطالعه داشته است. حاشیه نشینی بر سایر متغیرهای شاخص کالبدی-خدماتی تاثیر چندانی نداشته است.

نتیجه گیری

در پژوهش حاضر با استفاده از تکنیک آماری آزمون t تک نمونه ای به تحلیل داده ها پرداخته شده است پرسش اصلی در این تحقیق تاثیر حاشیه نشینی و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی و کالبدی آن بر شهر شیروان است که در سه بعد اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی و کالبدی-خدماتی مورد آزمون قرار گرفته است.

جدول، نتایج حاصل آزمون تی تک نمونه ای، برای مقایسه میانگین میزان حاشیه نشینی و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی و کالبدی آن بر شهر شیروان انجام گرفته است. در این آزمون با سطح متوسط مقایسه شده اند که نتایج آن به این صورت است که با توجه به فرضیه H_0 مبنی بر عدم تفاوت بین میانگین شاخص ($\mu=3$) با میانگین داده ها همان طور که مشاهده می شود سطح معنی داری آزمون تی، برای هر کدام از ابزارها به طور کلی کمتر از ۰.۰۵ می باشد که نشان دهنده رد شدن فرضیه H_0 می باشد اما در بعد کالبدی-خدماتی سطح معناداری بیشتر از ۰.۰۵ است و فرضیه H_0 تایید می شود و با توجه به اختلاف میانگین های آزمون مشهود است که از دید ساکنان شهر شیروان میزان حاشیه نشینی بر بعد اجتماعی-فرهنگی با میانگین ۳.۶ و بعد اقتصادی با میانگین ۳.۴۸ بالاترین تاثیر و سپس بر بعد کالبدی-خدماتی با میانگین ۲.۹۸ کمترین تاثیر را داشته است. که با توجه به سطح معنی داری می توان گفت که بعد کالبدی-خدماتی با سطح میانگین ($\mu=3$) دارای اختلاف معنادار آماری می باشد. در واقع عملکرد آن ها کم تر از حد متوسط می باشد و سایر شاخص ها دارای تفاوت معنادار آماری نمی باشد در واقع عملکرد آن ها در سطح متوسط است. در مجموع تاثیر حاشیه نشینی بر ابعاد اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و کالبدی آن بر شهر شیروان در حد متوسط است.

جدول ۸. نتایج از آزمون t تک نمونه ای در ابعاد مختلف مورد بررسی در جامعه ی آماری مورد مطالعه

ابعاد	میانگین	اختلاف میانگین	سطح معناداری دو سویه	درجه آزادی	آماره t
اقتصادی	۳.۴۸۸	۰.۴۸۸	۰.۰۰۱	۲۴۹	۱۲.۵۹۷
اجتماعی-فرهنگی	۳.۶۰۱	۰.۶۰۱	۰.۰۰۱	۲۴۹	۲۰.۸۳۶
کالبدی-خدماتی	۲.۹۸۷	-۰.۰۱۲	۰.۸۱۲	۲۴۹	-۰.۲۳۶

منابع و مآخذ

- ایمان پور، محمودرضا، شمس الدینی، علی؛ سرور، رحیم. (۱۴۰۱). شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی مؤثر بر اسکان غیررسمی در شهر بجنورد. فصلنامه شهر پایدار، ۵(۲)، صص: ۷۴-۵۷.
- آقاجانی، نصرالله و عوض پور کشکولی، علی. (۱۴۰۰). جامع نگری در تبیین عوامل و راه حل‌ها در مسئله حاشیه‌نشینی. دوفصلنامه مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی، ۳(۱)، صص: ۲۲۸-۲۰۷.
- حاتمی نژاد، حسین، موسوی، محمد حسین، حاجیان حسین آبادی، محمد، زرافشان، محمد رضا، یوسفی، وحید. (۱۳۹۷). بررسی علل شکل‌گیری اسکان غیررسمی (مطالعه موردی: محله کوی زینبیه شهر پاکدشت). جغرافیا و مطالعات شهری و منطقه‌ای، ۷(۲۵)، صص: ۷۳-۸۶.
- رستمی، روح‌الله، موسوی، سید یعقوب، قدیمی، بهرام، میرزایی، خلیل. (۱۴۰۰). تبیین عوامل مؤثر بر میزان زیست‌پذیری شهری مطالعه موردی: شهر ایلام. فصلنامه شهر پایدار، ۴(۲)، صص: ۱۰۷-۱۲۴.
- سیدحسین زاده یزدی، سعید و علی یعقوبی. (۱۳۹۹). بررسی علل و پیامدهای حاشیه‌نشینی در کلان‌شهرهای کشور (بررسی موردی: حاشیه‌نشینی در کلان‌شهر مشهد). راهبرد توسعه، ۱۶(۴)، صص: ۳۲-۶۶.
- شاطریان، محسن، حیدری سورشجانی، رسول؛ دولتیاریان، کامران. (۱۳۹۹). مدل یابی و تأثیر ابعاد اجتماعی حاشیه‌نشینی بر وقوع جرم (مطالعه موردی: مناطق حاشیه‌نشین شهر کاشان). مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی، ۱۵(۱)، صص: ۲۴۵-۲۶۵.
- طاهرطلوع دل، محمدصادق، زارع، مرضیه، و سادات، سیده اشرف. (۱۴۰۰). بررسی چالش‌ناپایداری اجتماعی در اسکان غیررسمی مبتنی بر شاخص‌های توسعه پایدار شهری. جغرافیا و مطالعات محیطی، ۱۰(۳۸)، صص: ۷۷-۹۴.
- فولادیان، مجید، و رضایی بحرآباد، حسن. (۱۳۹۸). نگاهی به آسیب‌های اجتماعی و جرائم در حاشیه شهر مشهد و بررسی عوامل تسهیل‌کننده آن. جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، ۸(۱)، صص: ۸۱-۱۰۷.
- کریم زاده، حسین، خالقی، عقیل، و ولائی، محمد. (۱۳۹۸). آسیب‌شناسی اجتماعی حاشیه‌نشینی کلانشهر تبریز با رویکرد توانمندسازی. توسعه فضاهای پیراشهری، ۱(۲)، صص: ۱۵-۳۴.
- کریمی، نسیم. (۱۴۰۲). واکاوی سیاست‌تقنینی ایران در خصوص حاشیه‌نشینی. فصلنامه تمدن حقوقی، ۶(۱۵)، صص: ۲۸۹-۳۰۲.

محمدی، مهلا، اکبری، حسین؛ فولادیان، مجید. (۱۴۰۲). ادراک ساکنین متن شهر از حاشیه‌نشینان؛ استراتژی‌های مواجهه ساکنین مناطق برخوردار شهر مشهد با حاشیه‌نشینی. پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر (علمی - پژوهشی)، ۱۲(۲۲)، صص: ۲۰۵-۲۳۸.

هادی، الهام و هادی‌الناز(۱۳۹۷). بررسی روند و عوامل مؤثر در گسترش حاشیه‌نشینی در کلانشهر تبریز، جغرافیا و روابط انسانی، ۱(۲)، صص: ۶۳۳-۶۴۹.

Baye, F., Wegayehu, F., & Mulugeta, S. (2020). Drivers of informal settlements at the periurban areas of Woldia: Assessment on the demographic and socio-economic trigger factors. *Land Use Policy*, 95, 104573.

Pigawati, B., Yuliasuti, N., & Mardiansjah, F.H. (2018). The Settlements Growth in Mijen District, Suburb of Semarang. *IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci*, 123, 1-12.

Melore, T.W. & Nel, V. (2020). Resilience of informal settlements to climate change in the mountainous areas of Konso, Ethiopia and QwaQwa, South Africa. *Jãmbá: Journal of Disaster Risk Studies* 12(1), a778.

Pino, A., & Hormazábal, N. (2016). Informal settlements: Reinterpreting rural imaginary in urban areas: The case of Valparaiso's ravines. *Habitat International*, 53, 534-545.

Shaw, C. R. (2017). The Baby Bandhouse. In *Sociological Methods* (pp. 429-435). Routledge.

Ezeh, A.; Oyebode, O.; Satterthwaite, D.; Chen, Y. F.; Ndugwa, R.; Sartori, J.; Mberu, B.; Melendez-Torres, G. J.; Haregu, T.; Watson, S. I.; Caiaffa, W.; Capon, A. & Lilford, R. J., (2017). "The history, geography, and sociology of slums and the health problems of people who live in slums". *Lancet* (London, England), 389(10068): 547-558.

Panday, P. K., (2020). "Formation of slums and slums upgrading initiatives in Bangladesh". In: *The face of urbanization and urban poverty in Bangladesh* (pp. 57-85). Palgrave Macmillan, Singapore.